

УДК 930.1.7.045(477)

**Гене́за та становлення атрибуту військової влади українського козацтва
XVI – XVIII ст.**

Н.В. БАБКОВА

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна,
E-mail: akakdemikxdak@gmail.com**Авторське резюме**

Розглянуто проблему становлення та розвитку бунчуків, як складової частини клейнодів кошових отаманів та гетьманів українського козацтва. Тюркомовна за походженням лексема «бунчук» з плином часу трансформувалася у сучасне значення, що є загальноприйнятим в українській культурі. Традиційно вважається, що перший зафіксований випадок використання військовими бунчуків пов'язаний із ім'ям арабського халіфа Абу-Бакра та його військовими баталіями на території сучасної Сирії в 7 ст. В ході активних міжкультурних контактів, на початку 13 ст. бунчуки стали відомими спочатку у монголів, а пізніше і у турків. Ранні Османи використовували їх не лише як військовий знак, але й як маркер рангу придворного чиновника, статусний подарунок, що підвищував соціальне положення певної людини. Від турків бунчуки перейняли представники Речі Посполитої та надали їм значення спочатку символу військової влади гетьманів кварцяного війська, а пізніше, з середини XVII ст. і польського короля.

Історична традиція пов'язала використання бунчуків українським козацтвом з військовими реформами польського монарха Стефана Баторія. Але сучасні вчені, вивчаючи військову історію козацтва першої чверті XVII ст. й користуючись матеріалами польських архівів заперечили цю тезу, та акцентували увагу на турецько-татарському векторі. Для запорожців бунчуки були одними з атрибутів легітимності влади або законності певного дійства. В зовнішньому оформленні переважали червоно-чорні кольорові гами.

Державна символіка ранньомодерної Української держави середини 17 – 18 ст., в основу якої лягли атрибути влади запорожців, зафіксувала бунчуки особистими штандартами гетьманів. Для розрізнення із запорожцями, гетьмани почали використовувати білі бунчуки. Історичні джерела зберегли відомості саме про такі знаки в арсеналі гетьмана Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи та Кирила Розумовського. До бунчуків наказних гетьманів додавалися дві срібні китиці. Саме під цим знаком керівники козацької держави приймали військові паради, зустрічали іноземних послів, вели зовнішньополітичні переговори. Під час виборів нового гетьмана, бунчуки на рівні з булавою виступали атрибутом правомірності обрання тієї чи іншої особи на роль голови Української держави. В разі смерті гетьмана, згідно з Московськими статтями 1665 р., бунчуки, запаковані у спеціальні ящики, відправлялися російському воеводі у Київ, який передавав їх до Збройної Палати Московського Кремля.

Ключові слова: бунчук, військові походи, кошовий отаман, гетьман, козацька держава.

**Genesis and formation attribute of military authorities of the Ukrainian cossacks
in the XVI – XVIII centuries**

N.V. BABKOVA

Kharkiv state academy of culture, Kharkiv, Ukraine, E-mail: akakdemikxdak@gmail.com

Abstract

Here are considered the historical roots of formation and genesis of bunchuks as a part of the whole kleinod complex of Kosh Otamans and Hetmans of the Ukrainian Cossacks. Turkish lexeme «bunchuk» over time has transformed into modern term that is common in Ukrainian culture. Traditionally, the first recorded case of bunchuks' use by military is associated with the name of the Arab Caliph Abu Bakr and his military battles on the territory of Syria in the 7th century. During the active cross-cultural contacts in the early 13th century, firstly bunchuks became known among the Mongols and later among the Turks. Early Ottomans used them not only as a military sign, but also as a ranking marker of the court official, status present, which raised the social status of a person. From Turks bunchuks were taken by the representatives of the Commonwealth of Poland and at the beginning gave them a meaning of the important symbol of Quarter Army Hetman military power and later, from the middle of the XVII century, of the Polish king.

Historical tradition linked the use of bunchuks by Ukrainian Cossacks with the military reforms of Polish monarch Stefan Batory. But modern scientists, studying military history of the Cossacks in the first quarter of the XVII century and using the materials of Polish archives denied this statement and stressed the attention of the Turkish-Tatar vector. For Zaporozhian Cossacks bunchuks were among the attributes of legitimacy or legality of certain actions. In the external design dominated red and black color schemes.

National Symbols of early modern Ukrainian state in the middle of the 17th – 18th c., which basis was formed of the attributes of power Zaporozhian Cossacks, recorded bunchuks as personal banners of Hetmans. In order to make the distinction from Zaporozhian Cossacks, Hetmans started using white bunchuks. Historical records kept information about these signs is in the arsenal of Hetman Bohdan Khmelnytsky, Petro Doroshenko, Ivan Mazepa and Kyrylo Rozumovsky. To the bunchuk of Acting Hetman there were added two silver racemes. It was this sign, under which the Cossack state leaders received military parades, met foreign

© Н.В. Бабкова, 2016

ambassadors, maintained foreign negotiations. During the election of a new Hetman, on the same level with the mace, bunchuks were attribute of legitimacy of the election of a person to the position of a leader of the Ukrainian state. In case of Hetman's death, in accordance with Moscow Articles of the year 1665, bunchuks packed in special boxes were sent to the Russian warlord in Kyiv, who passed them to the Armory in the Moscow Kremlin.

Keywords: bunchuk (horsetail), military campaigns, Kosh Otaman, Hetman, the Cossack state.

Постановка проблеми. Історія українського козацтва завжди викликала неабиякий інтерес серед науковців. Як результат, ще в XIX ст. з'явилися як загальні, так і спеціальні роботи з історії козацтва. Не обминув цей процес і козацької символіки, хоча більшість праць була присвячена становленню та розвитку прапорництва й сфрагістики. Така ж тенденція простежується і в сучасній українській науці. Хоча останнім часом відмічається посилення інтересу до артилерійського парку козацької держави середини XVII – XVIII ст., його перетворення на гетьмансько-старшинський клейнод. Висвітлення ж історії становлення й еволюції інших атрибутів козацької влади: булави, пірнача, литаврів та бунчука носить доволі енциклопедичний характер. Це пов'язано із невеликою кількістю збережених до нашого часу архівних та письмових матеріалів, які б дали змогу реконструювати зовнішній вигляд зазначених козацьких атрибутів.

Аналіз досліджень та публікацій. Козацький бунчук, як окремий клейнод українського козацтва, поки що в спеціальних історичних працях або наукових розвідках не знайшов свого висвітлення. В певній мірі, у XIX ст. цього питання торкалися М. М. Сементовський [23] та Д. І. Яворницький [29]. Розглядаючи побут українського козацтва, автори описали відомі їм бунчуки, що в позаминулому столітті зберігалися в Преображенському соборі Санкт-Петербурга. І. К. Свешніков [22] у своїй фундаментальній праці, присвяченій битві під Берестечком, подав реконструкцію наверх та способу кріплення волосся до козацьких бунчуків середини XVII ст. Сучасні вчені Ю. К. Савчук [20], Т. Р. Ковалець [15], проаналізувавши архівні матеріали, подали не лише перші задокументовані згадки про використання козаками бунчуків, але й детальний опис бунчука – особистого штандарту Кирила Розумовського. Наукова стаття Г. Халимоненка [27] присвячена етимологічному походженню терміна «бунчук» і його використанню в різноманітних мовних практиках, що сприяло доповненню інформації про місце бунчуків у культурі кочових народів.

Мета дослідження – на основі наявної у різних джерелах інформації простежити історію побутування бунчуків, як одного з клейнодів українського козацтва, виявити відмінності у їх оформленні в середовищі Війська Запорозького Низового та козацької держави середини XVII – XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Серед усього

комплексу козацьких клейнодів одне з головних місць займав бунчук. За визначенням Д. І. Яворницького, «бунчуком називалася проста, пофарбована чорною фарбою палиця, завдовжки чотири з половиною аршини, на верхівку якої набивали мідяну, іноді позолочену кулю, а під неї вкладали фарбоване біле або чорне волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся. Зважаючи на призначення бунчука, запозичили його козаки у турків» [29, с. 229]. Сучасний дослідник Г. Халимоненко, проаналізувавши походження терміна «бунчук», дійшов висновку, що тюркське *bunçuk* утворилося в результаті композиту *bon* «шия» та *tuğ* «штандарт». І хоча проблема тюркської лексеми остаточно не розв'язана, автор стверджує, що слово «бунчук» запозичене з тюркської мови, в якій воно мало значення тогочасного українському терміну [27, с. 31].

За легендою, бунчук, як військовий символ, бере свій початок із часів халіфа Абу Бакра (573–634 рр.) – нащадка пророка Мухаммеда [25, с. 111]. У тюркських народів для означення бунчука більш відома лексема «туг», що розцінювався як атрибут верховної влади. Крім того, він виступав маркером рангу придворного чиновника, статусного подарунку, що підвищував соціальне положення людини. У ранніх османів султани виступали у бойові походи під своїм прапором і сімома або дев'ятьма тугами – кінськими хвостами, що висіли на шесті та увінчувалися золотою кулею. Правителі, підопічні султана мали меншу кількість бунчуків: санджак бей і мирлибас – один туг, бейлер-бей – два; візир – три; а великий візир – п'ять [26, с. 121]. Від турків бунчук перейняли поляки, для яких він став одним із символів коронного та польного гетьманів кватерного війська. З середини XVII ст., завдяки Яну III Собеському, бунчук став і королівською інсигнією [31, с. 62].

В середовищі українського козацтва появу бунчуків історична традиція пов'язує з ім'ям польського короля Стефана Баторія «... був пожалуван бунчук і Запорозькому Війську, але був він із білого волосся з червоними нитками» [14, с. 186]. Однак вчені, проаналізувавши наявні джерела, виявили, що 1578 р. козакам було надано лише прапор, а всі інші клейноди – літописна легенда. Початком сталої традиції використання бунчуків Т. Р. Ковалець визначає битву козаків із кримськими татарами восени 1626 р., де запорожці настільки зраділи своєму трофеєві, що негайно почали і «один стрижений знак із кін-

ських хвостів возить те товариство» [15, с. 81].

Як і в польській військовій традиції, в козацькому гурті цей клейнод був особистим знаком військових керманців. Під час козацько-польської війни 1638 р. над козацьким полковником несли бунчук. «Ішли три тисячі козаків, граючи на шоломийках, б'ючи в барабани, з корогвами та зі знаком над старшим полковником, тобто під бунчуком, під білим прапором з двома хвостами, прикріпленими під шефоліном і підвішеною чорною матеркою» [32, с. 69]. Аналізуючи цей уривок, П.М. Сас намагався реконструювати зовнішній вигляд цього клейнода. На його думку, до древка вгорі було прикріплене волосся у вигляді двох кінських хвостів, прикрашене чорною тканиною (магерка – особливого крою невисока чоловіча шапка) [21, с. 200]. Таким чином, бунчук Дмитра Гуні був подібний до бунчуків головнокомандувачів армії Речі Посполитої кінця XVI – першої половини XVII ст.

Достовірне уявлення про конструктивні особливості кріплення до держала козацьких бунчуків дають археологічні знахідки на полі Берестецької битви. Знайдене наверх бунчука має форму залізного наконечника списа з роздвоєною внизу втулкою, прикрашеною поперечними реберцями. У нижній частині вістря цього списа зроблено два отвори, в які вставлено дротяні кільця, до яких, судячи з усього, прикріплювали кінського хвоста [22, с. 219–220].

Окрім військових походів, бунчуки використовувалися запорожцями і під час проведення загальних рад та зустрічі послів. Легітимність тієї чи іншої ради прямо залежала від наявності на ній цього військового знака. В листопаді 1637 р. у розпал козацького виступу, очолюваного Павлом Бутом, повстанський полковник Карпо Скидан намагався зібрати та провести раду реєстровців у Корсуні, однак змушений був звідти тікати, бо «молодці шептатися про нього почали». Однак через кілька днів більшість із них усе ж таки приєдналася до війська Павлука. Ймовірно, що козаки не сприйняли корсунську раду всерйоз через відсутність там бунчука як офіційного клейнода [15, с. 81]. В джерелах часто застосовується і польська назва, синонім бунчука – «гетьманський знак» або «знак гетьмана» [32, с. 66; 1, с. 124; 13, с. 330].

Перед початком національно-визвольної війни у 1648 р., козаки, серед інших клейнодів, вручили Богдану Хмельницькому і «... дуже модний бунчук із позолоченою галкою й деревцем» [10, с. 92]. Після перших переможних битв гетьман, на знак вдячності, відправив на Запорозжя два бунчуки, які скоріш за все мали польське походження.

У запорожців бунчуки робилися із поєднання двох кінських хвостів, пофарбованих у червоний колір, зверху була плетена з чорно-

червоного волосся шапочка з-під якої йшли такого ж кольору сплетені коси, що в свою чергу переплітались нижче з волоссям хвоста. Зверху, на чверть ліктя вище, була прикріплена позолочена латунна «галка» [30, с. 35]. За іншою версією, козацькі бунчуки мали вигляд поєднаних між собою червоних кінських хвостів, до яких приєднували голівку із тонких волоссяних ниток, що для більшої окраси падали на хвости, змішуючи білий та червоний кольори, а над усім цим насаджувалася велика мідна позолочена маківка. Саме такий вигляд мали бунчуки, що у XIX ст. зберігалися у Преображенському соборі Санкт-Петербурга [23, с. 28–29]. Взнявши за основу ці описи, можна з усією впевненістю стверджувати, що в Національному музеї історії України та Херсонському обласному краєзнавчому музеї зберігаються два класичних козацьких бунчуки, що виконані у зазначеній вище кольоровій гамі та мають чотири-п'ять волосяних ниток-косичок [7; 8].

Значно більше до нашого часу збереглося згадок про бунчук, як особистий штандарт українських гетьманів другої половини XVII – XVIII ст. В історичних джерелах неодноразово згадувався Богдан Хмельницький під бунчуком, а саме: 1649 р. – під час зустрічі польської делегації біля Переяслава. У 1650 р. бунчук везли перед гетьманом, що повертався до Чигирини; 1654 р. цей знак розвивався над гетьманом, коли той оголошував про укладання українсько-московського союзу [4, с. 318; 17, с. 496; 18, с. 217]. На початку XVIII ст. гетьман Іван Мазепа під бунчуком завітав до табору шведського короля Карла XII. Як згадував Даниель Крман це «...довга жердина, верх якої був оздоблений позолоченою кулею з великою кінською гривною» [16, с. 53].

Щодо кольорового рішення прийнято вважати, що саме Богдан Хмельницький, після його обрання запорожцями гетьманом, змінив на бунчуках чорні пасма волосся на білі. Тоді ж для побутового використання були засновані і малі бунчуки, що мали розмір до двох аршин. Саме вони вручалися гетьманом наказному гетьману під час виконання його обов'язків. Для розрізнення знаків гетьмана та виконуючого його обов'язки до бунчуків прив'язувалися дві срібні китиці [23, с. 29]. Таким чином, українські гетьмани прирівнювались до турецьких двобунчукових пашів – фериків – дивізійних генералів.

З історичних джерел відомо, що під білими бунчуками Хмельницький виїжджав з-під Львова у 1655 р., а Мазепа – на аудієнцію до шведського короля у 1708 р. [11, с. 188; 24, с. 135]. Реконструювати вигляд гетьманського бунчука можна на основі опису цього клейнода, що належав Петру Дорошенку. Бунчук складався із «пофарбованого біло-чорного кінського волосся, обшитий волоссяним плетеним шнурком, яблуко на ньому мідне позолочене» [5, с.

767]. Дуже схожий за цим описом бунчук на даний момент зберігається у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею [9]. Серед документів останнього гетьмана України Кирила Розумовського зберігся опис його бунчука «...бунчукъ старой серебряной позолоченной з бахромою серебряною и золотою... в середине волоса конской, на голубой ленте при ономъ два кольца з гайкою серебряныхъ» [20, с. 17].

Загалом же бунчук, у складі інших клейнодів, вручався усім гетьманам України та був символом найвищої державної влади. Під час ніжинської чорної ради 1663 р. щоб запобігти обранню Якова Сомка гетьманом, запорожці поламали його бунчук. У 1668 р. для визнання легітимності гетьманства Петра Дорошенка, запорожці запрошували його на чорну раду «...и кого військо оберет, и бунчук и булаву дадут, тот у нас будет и гетманом» [2, с. 103]. Під час військових походів та мирних переговорів бунчук ставився біля гетьманського намета [12, с. 325, 508]. Перед ним схилялися усі полкові знамена.

Під час обрання гетьмана, що відбувалося за стародавніми традиціями, бунчук ставили біля столу на якому лежала булава. Після виборів гетьмана його накривали бунчуком і прапорами [3, с. 945]. За свідченням Самовидця, під час виборів Івана Брюховецького на гетьманство, його посадили на стіл та дали бунчук [17, с. 93].

З середини XVIII ст., коли гетьманів призначав російський уряд, бунчук серед інших клейнодів несли на оксамитовій подушці. А під час молебню з приводу приїзду 13 липня 1751

р. до Глухова Кирила Розумовського генеральний бунчужний Оболонський стояв біля столу, де лежали гетьманські клейноди та царська грамота на гетьманство, з бунчуком у руках [19, с. 39; 28, арк. 56]. У разі смерті гетьмана, під час поховальної процесії бунчук несли похиленим до землі. За Московськими статтями 1665 р., після смерті гетьмана клейноди передавалися російському воєводі у Київ, а той у свою чергу відправляв їх до Москви. Перевозилися та зберігалися бунчуки у спеціальних ящиках, що створювалися окремо для держала, окремо для навершя.

Висновок. Перші задокументовані згадки про використання бунчуків, як найвищих символів козацької влади, відносяться до першої чверті XVII ст., що стало результатом тісних військових контактів із кочовою культурою. Хоча ранні козацькі бунчуки за своєю конструкцією були більше схожі на польський знак гетьмана. Впродовж активного розвитку козацтва та становлення Української держави середини XVII ст., бунчуки поділилися на два типи – гетьманські та кошових отаманів низового козацтва. Розрізнялися вони за кольоровою гамою: запорозькі оформлювалися у червоно-чорних або червоно-білих тонах. Гетьманські були білі, хоча історичні джерела подають і поєднання біло-чорних барв. Як особистий символ керівника Української держави, бунчук неодноразово несли перед гетьманом під час зустрічі послів та офіційних прийомів. Після смерті гетьмана вони, як і решта клейнодів, відправлялися російському воєводі, який передавав їх до Москви.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук [Текст]. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1890. – Т. 1: Разрядный приказ. Московский стол (1571–1634). – XLIV, 766 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі АЮЗР) [Текст]. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1872. – Т. 7: 1657–1663; 1668–1669. – 398 с.
3. АЮЗР [Текст]. – СПб.: Типография Эттингера, 1878. – Т. 9: 1668–1672. – 1037 с.
4. АЮЗР [Текст]. – СПб.: Типография Пантелеевых, 1878. – Т. 10: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. – 838 стб.
5. АЮЗР [Текст]. – СПб.: Типография Эттингера, 1882. – Т. 12: 1675–1676. – 437 с.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов [Текст]. – К.: В университетской типографии, 1914. – Ч. 3. – Т. IV: Участие южнорусского населения в восстании В. Хмельницкого. – 1100 с.
7. Бунчук. – Національний музей історії України. – Інв. № 3-1593.
8. Бунчук. – Херсонський обласний краєзнавчий музей. – Інв. № О-404.
9. Бунчук. – Черкаський обласний краєзнавчий музей. – Інв. № 2272
10. Величко С. Літопис подій у південно-західній Росії у XVII столітті [Текст] / С. Величко; [пер. із книжної укр. мови В. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 720 с.
11. Грабовецький В.В. Західноукраїнські землі в період визвольної війни 1648–1654 рр. [Текст] / В.В. Грабовецький – К.: Наукова думка, 1972. – 172 с.
12. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. [Текст] / [упоряд. о. Юрій Мицик; редкол. В.А. Брехуненко та ін.]. – К.: [б. в.], 2013. – Т. 2: 1650–1651 рр. – 704 с.
13. Джерела до історії України-Руси [Текст]. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1913. – Т. VI. – Т. 3: Літописні пам'ятки з року 1648–1657. – 426 с.
14. Исторический очерк о регалиях и знаках отличия русской армии. [Текст] / [сост. Н.Г. Николаев]. – СПб.: Издание Главного Штаба, 1898. – Т. 1: Великокняжеские и царские периоды. – 340 с.
15. Ковалець Т.Р. Запорозьке військо у повстаннях 1625 та 1630 рр. в Україні: внутрішня організація і військове мистецтво: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 [Текст] / Чернівецький національний університет ім.

- Юрія Федьковича. – Чернівці, 2014. – 315 с.
16. Крман Д. Подорожній щоденник (itinerarium 1708 – 1709) [Текст] / Д. Крман; [пер. зі словац. О. та Г. Булахи]. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2010. – 260 с.: іл.
17. Летопись Самовидца о войнах Хмельницкого и междоусобицах бывших в Малой России по его смерти [Текст] / [авт. пред. О.М. Бодянский]. – М.: Университетская типография, 1846. – 152 с.
18. Памятники издаваемые временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторстве. [Текст]. – К.: В университетской типографии, 1859. – Т. 4. – XV, 460, 121 с.
19. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.) [Текст] / О.І. Путро. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2008. – Ч. 1. – 239с.
20. Савчук Ю.К. Клейноди Славного Війська Запорозького Низового [Текст] / Ю.К. Савчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 96 с.
21. Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 рр.) [Текст] / П.М. Сас. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2010. – 510 с.: іл.
22. Свешніков І.К. Битва під Берестечком [Текст] / І.К. Свешніков. – Львів: Слово, 1993. – 304 с.
23. Сементовский М. Старина малороссийская, запорожская и донская [Текст] / М. Сементовский. – СПб.: Типография И. Фишона, 1846. – 64 с.
24. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть [Текст] / В.Ю. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 255 с.
25. Срезневский И.И. Запорожская старина. [Текст] / И.И. Срезневский. – Х.: Университетская типография, 1833. – Ч. I. – 425 с.
26. Терлецкий Н.С. Некоторые древние атрибуты мусульманских мест паломничества и поклонения (к вопросу о функциях и символизме туга) [Текст] / Н.С. Терлецкий // Центральная Азия: традиция в условиях перемен. – СПб.: МАЭ РАН, 2009. – Вып. 2. – С. 112–149.
27. Халимоненко Г. Походження терміна «бунчук» [Текст] / Г. Халимоненко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Східні мови та література. – 2010. – № 16. – С. 30 – 31.
28. Центральний історичний архів України м. Київ, ф. 51, оп. 3, спр. 10434, 104 арк.
29. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. [Текст] / Д.І. Яворницький; [ред. кол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та інш.]. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 592 с.
30. Czarnowski I. Ukraina i Zaporozze czyli Historia kozaków od pojawienia się ich, do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosji. [Text] / I. Czarnowski. – Warszawa: Nakładem J. A. Breslavera, 1854. – Т. 1. – 282 s.
31. łopatecki K. Znak hetmacski: geneza, funkcje, symbolika [Text] / K. łopatecki // Studia i Materiaiy do Historii Wojskowości. – Т. 42. – 2006. – S. 59–93.
32. Okolski S. Diariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i Zaporoskiem w r. 1637 [Text] / S. Okolski. – Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. – 200 s.

Стаття надійшла до редакції 20.01.2016

REFERENCES:

1. Akty Moskovskogo gosudarstva, izdannye Imperatorskoj akademiej nauk (Acts of the Moscow State issued the Imperial Academy of Sciences). 1890. Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, Vol. T.1: Razrjadnyj prikaz. Moskovs'kij stol (1571–1634). XLIV. SPb. (in Russian).
2. Akty, odnosjashiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rossii (AJuZR) (Acts relating to the history of the Southern and Western Russia, collected and published by the Archeological Commission (ASWR)). 1872. Tipografija Jeduarda Praca, Vol. T.7: 1657–1663; 1668–1669. SPb. (in Russian).
3. AJuZR (ASWR). 1878, Tipografija Jettingera, Vol.9. SPb. (in Russian).
4. AJuZR (ASWR). 1878. Tipografija Panteleevyh, Vol. 10: Peregovory ob uslovijah soedinenija Malorossii s Velikoju Rossieju. SPb. (in Russian).
5. AJuZR (ASWR). 1882. Tipografija Jettingera, Vol. 12 : 1675–1676. SPb. (in Russian).
6. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoju komissiej dlja razbora drevnih aktov (Archives of Southwest Russia, published by the Interim Commission for the analysis of ancient instruments). 1914. V universitetskoj tipografii, P. 3. Vol. IV: Uchastie juzhnorusskogo naselenija v vosstanii B. Hmel'nickogo. Kyiv (in Russian).
7. Bunchuk. Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy (National Museum of the Ukraine). № Z-1593 (in Ukrainian).
8. Bunchuk. Khersonskiy oblasnyi kraieznavchyi muzei (Kherson Regional Museum). № O-404 (in Ukrainian).
9. Bunchuk. Cherkaskiy oblasnyi kraieznavchyi muzei (Cherkassy Regional Museum). № 2272 (in Ukrainian).
10. Velychko, S., 1991. Litopys podii u pivdenno-zakhidnii Rosii u XVII stolitti. (Chronicle of Events in Southwestern Russia in the 17th Century). Dnipro, Vol. 1. Kyiv (in Ukrainian).
11. Hrabovetskyi, 1972. V. V. Zakhidnoukrainski zemli v period vyzvolnoi viiny 1648–1654 rr. (West-Ukrainian lands during the national liberation war of 1648–1654). Naukova dumka, Kyiv (in Ukrainian).
12. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukraïnskoho narodu 1648–1658 rr. (Sources from the history of the National liberation war of the Ukrainian people of 1648–1658). 2013. Vol. 2: 1650–1651. Kyiv (in Ukrainian).
13. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy (Sources on the history of Ukraine-Rus). 1913. Drukarnia Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka, Vol. VI. Vol. 3: Litopysni pamiatky z roku 1648–1657. Lviv (in Ukrainian).
14. Istoricheskij ocherk o regalijah i znakah otlichija russkoj armii. (Historical Sketch of regalia and insignia of the Russian army). 1898. Izdanie Glavnogo Shtaba, Vol. 1: Velikoknjazheskie i carskie periody. Spb. (in Russian).

15. Kovalets, T.R. Zaporozke viisko u povstanniakh 1625 ta 1630 rr. v Ukraini: vnutrishnia orhanizatsiia i viiskove mystetstvo: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 (Army for Zaporizhzhya on uprisings in 1625 and 1630 in Ukraine, internal organization and military art). 2014. Chernivetskyi natsionalnyi universytet im. Yuriiia Fedkovycha. Chernivtsi (in Ukrainian).
16. Krman, D., 2010. Podorozhnyi shchodennyk (intinerarium 1708 – 1709) (Travel diary (Itinerarium 1708-1709). Vyd. tsentr «Prosvita», Kyiv (in Ukrainian).
17. Letopis' Samovidca o vojnah Hmel'nic'kogo i mezhdousobijah byvshih v Maloj Rossii po ego smerti (Samovyedets Annals of wars and civil strife Khmelnytskyi former Minor of Russia on his death) / [avt. pred. O.M. Bodjanskij]. 1846. Universitetskaja tipografija, Moscow (in Russian).
18. Pamjatniki izdavaennye vremennoj komissiej dlja razbora drevnih aktov, vysochajshe uchrezhdennoju pri Kievskom voennom, Podol'skom i Volynskom general-gubernatorstve. (Monuments published by the Interim Commission for the analysis of ancient instruments, the highest institutions in the Kiev Military, Podolsk and Volyn General Government). 1859. V universitetskoj tipografii, Vol. 4. XV, Kyiv (in Russian).
19. Putro, O.I., 2008. Hetman Kyrylo Rozumovskij ta yoho doba (z istorii ukrainskoho derzhavotvorenna XVI-II st.). (Hetman Kyrylo Rozumovsky and his time (in the history of Ukrainian state 18 centuries.). Derzhavna akademiia kerivnykh kadrov kultury i mystetstv, P. 1. Kyiv (in Ukrainian).
20. Savchuk, Yu.K., 2007. Kleinody Slavnoho Viiska Zaporozkoho Nyzovoho (Zaporozian Cossack Host of the lower Dnipro's Symbols of Authority). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv (in Ukrainian).
21. Sas, P.M., 2010. Zaporozhtsi u polsko-moskovskii viini naprykintsi Smuty (1617–1618 rr.) (Cossacks in the Polish-Muscovite War at the end of the Troubles (1617-1618). Vydavets Oleksandr Pshonkivskij, Bila Tserkva (in Ukrainian).
22. Svieshnikov, I.K., 1993. Bytva pid Berestechkom (Battle of Berestechko). Slovo, Lviv (in Ukrainian).
23. Sementovskij, M., 1846. Starina malorossijskaja, zaporozhskaja i donskaja (Olden of the Little Russian, Zaporozhye and Don). Tipografija I. Fishona, SPb. (in Russian).
24. Sichynskij, V.Iu., 1992. Chuzhyntsi pro Ukrainu. Vybir z opysiv podorozhei po Ukraini ta inshykh pysan chuzhyntsiiv pro Ukrainu za desiat stolit (Strangers in Ukraine. The choice of descriptions of trips from the Ukraine and other writings of foreigners about the Ukraine for ten centuries). Dovira, Kyiv (in Ukrainian).
25. Sreznevskij, I.I., 1833. Zaporozhskaja starina (Zaporizhia old). 1833. Universitetskaja tipografija, P. I. Kharkov (in Russian).
26. Terleckij, N.S., 2009. Nekotorye drevnie atributy musul'manskih mest palomnichestva i poklonenija (k voprosu o funkcijah i simvolizme tuga) (Some ancient attributes of the Muslim places of worship and pilgrimage (to the question about the function and symbolism Tuga). Central'naja Azija: tradicija v uslovijah peremen. MAJe RAN 2, 112–149. SPb. (in Russian).
27. Khalymonenko, H., 2010. Pokhodzhennia termina «bunchuk» (Origin of the term «horsetail»). Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Skhidni movy ta literatura 16, 30 – 31 (in Ukrainian).
28. Tsentralnyi istorychnyj arkhiv Ukrainy m. Kyiv (Central Historical Archives of Ukraine. Kyiv), f. 51, op. 3, spr. 10434, 104 ark. (in Ukrainian).
29. Yavornytskyi, D.I., 1990. Istoriia zaporozkykh kozakiv. (History of the Zaporozhye Cossacks). Naukova dumka, Vol. 1. Kyiv (in Ukrainian).
30. Czarnowski I. Ukraina i Zaporozze czyli Historia kozaków od pojawienia się ich, do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosji. / I. Czarnowski. – Warszawa: Nakładem J. A. Breslavera, 1854. – T. 1. – 282 s.
31. Łopatecki K. Znak hetmański: geneza, funkcje, symbolika / K. Łopatecki // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – T. 42. – 2006. – S. 59–93.
32. Okolski S. Dziennik transakcji wojennej między wojskiem koronnym i Zaporoskiem w r. 1637 / S. Okolski. – Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej, 1858. – 200 s.

Бабкова Надія Вячеславівна – старший лаборант
Харківська державна академія культури
Адреса: 61057, м. Харків, Бурсацький узвіз, 4
E-mail: akademikxdak@gmail.com

Babkova Nadiya Vyacheslavivna – senior assistant
state academy of culture
Address: 4, Bursatskiy uzviz, Kharkiv, 61057, Ukraine
E-mail: akademikxdak@gmail.com